

عبدالعلی کارنگ

بقعه شیخ شهاب الدین اهری

« نمونه ای از بناهای عصر صفوی »

اهری یکی از شهرهای آباد آذربایجان شرقی است ، در شمال شرقی شهرستان تبریز واقع شده ، (۱) در سال های پیش از اسلام شاهد حوادث گوناگونی بوده ، آبادی های اطراف آن ، یادگارهای فراوانی از دوران ساسانی دارد (۲) . در قرون اولیه اسلامی ، مرکز محال میمد به شمار می آمد (۳) ، در قرن های شش و هفت هجری از توابع وراوی (۴) و مشکین محسوب می شد (۵) . بعدها وسعت یافت و مرکز محال ارسباران گردید ، اکنون مرکز فرمانداری شهرستان اهر است .

نمای عمومی شهر اهر

یاقوت حموی ، جغرافی نگار عرب ، در نیمه اول قرن هفتم ، آن را به آبادی و کثرت

- ۱- ر ك به : فرهنگ جغرافیائی ایران ، ستاد آرتش ، ج ۴ ، ص ۶۱ . ۲- این آثار غالباً عبارت از قلعه های مستحکمی هستند که در بالای کوه های سر به فلک کشیده قره داغ بنا گردیده اند . ۳- ر ك به : حدود العالم ، ص ۱۶۰ . ۴- وراوی نام قدیم مشکین شهر است و سعد الدین وراوینی مترجم معروف مرزبان نامه به این شهر منسوب است .
- ۵- ر ك به : سرزمین های خلافت شرقی ، ص ۱۸۱

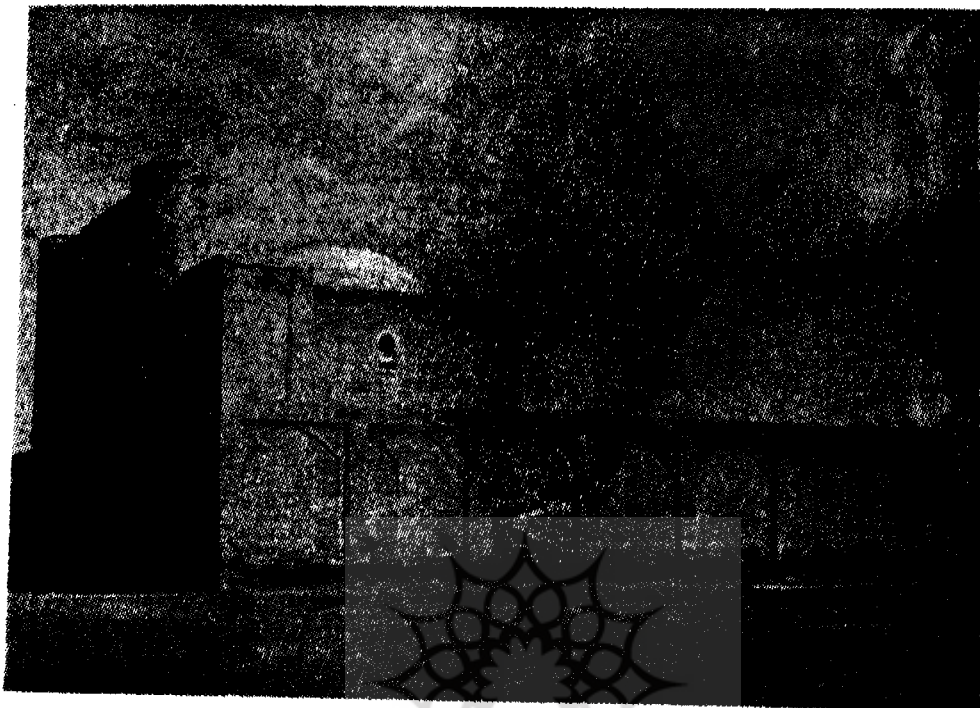
خبرات ستوده و نوشته :

دین اردبیل و تبریز واقع شده است ، امیر آن را ابن بیشکین گویند ، نسب گرجی دارد و سپس اشاره کرده که جماعتی از قتها و محدثین از آن جابر خاسته اند (۱) حمدالله مستوفی و دیگران هم اطلاعاتی در همین حدود به ما می دهند (۲) ، اما بارتولد ضمن تکرار نوشته پیشینیان ، اشاره می کند که اربابان بیلاق ایلخانان منقول بود (۳) ، نکته جالبی است ، این سخن ، يك جنایت تاریخی را به یاد انسان می آورد . خواجه شمس الدین محمد جوینی ، در اواخر عهد هلاکو و در تمام دوران فرمانروائی دویسرش اباقا و تکودار - معروف به سلطان احمد - قریب بیست و دو سال (از ۶۶۱ تا ۶۸۳) در ایران ، وزیر اعظم و یگانه مرد مقتدر بعد از ایلخان بود ، و ترجمه حال و حکایات جود و کرم و هنر پروری و شعر دوستی او ، در کتب سیر و تاریخ مشروحاً بیان شده است . وی پس از يك عمر عزت و قدرت ، در روز چهارم شعبان ۶۸۳ ، در نزدیکی اهر ، به فرمان ارغون ، پسر اباقاخان ، کشته شد ؛ چهار پسر او یحیی ، فرج الله ، مسمود و اتابک هم ، مدتی بعد از او ، گرفتار شدند و به قتل رسیدند . گرچه بدین سان چراغ دودمانی خاموش و خاطره اش به ظاهر فراموش شد ، اما تاریخ این جنایت را که در بیرون شهر اهر رخ داده بود ، در کنار هزاران جنایت دیگر به نام ننگین اولاد چنگیز ثبت نمود (۴) .

ما در این جا ، دنبال علل و عوامل حوادث تاریخی نمی گردیم ، می خواهیم اطلاعاتی ، در باره بنای با عظمت بقعه شیخ شهاب الدین محمود عتیقی اهری ، در اختیار خوانندگان عزیز بگذاریم .

این بقعه در زمینی به مساحت يك هزار و چهار صد و هفتاد و شش متر مربع ، یعنی مستطیلی به طول و عرض ۴۱ در ۳۶ متر ، بنا گردیده است . عمارتی است چشم گیر و زیبا ، در قسمت شمالی آن ، مسجد یا خانقاه بزرگ واقع شده ، نمای خارجی آن ، از يك ایوان بزرگ ، دو مناره بلند ، و دو ایوان کوچک متقارن دو طبقه تشکیل یافته است . طاق کوچکی نیز در کنار ایوان شرقی هست که دنباله آن تا آخر بنا ، امتداد می یابد . مناره هاهردو ، در قسمت پائین به شکل نیم ستونند ، کلاهک ندارند هم سطح با کنگره طاق ایوان بزرگ هستند ، و ظاهراً در موقع ساختن بقعه ، به اتمام این مناره ها موفق نشده اند (۵) . کاشی آبی رنگ چشم - نوازی سر تا پای مناره ها را پوشانده است ، در پیشانی طاق ها نیز ، تعدادی از این کاشی ها ، برای تزیین به کار رفته است . بلندی مناره ها و طاق ۱۸ متر ، محیط کامل قاعده مناره ها ۱۲/۵ متر و طول ایوان ، یا دهانه بزرگ دوازده متر است . در ورودی صحن بقعه در جانب شرقی تعبیه شده است . قاب سنگی در ، یا به عبارت دیگر ، طاق مدخل صحن ، از یازده قطعه سنگ

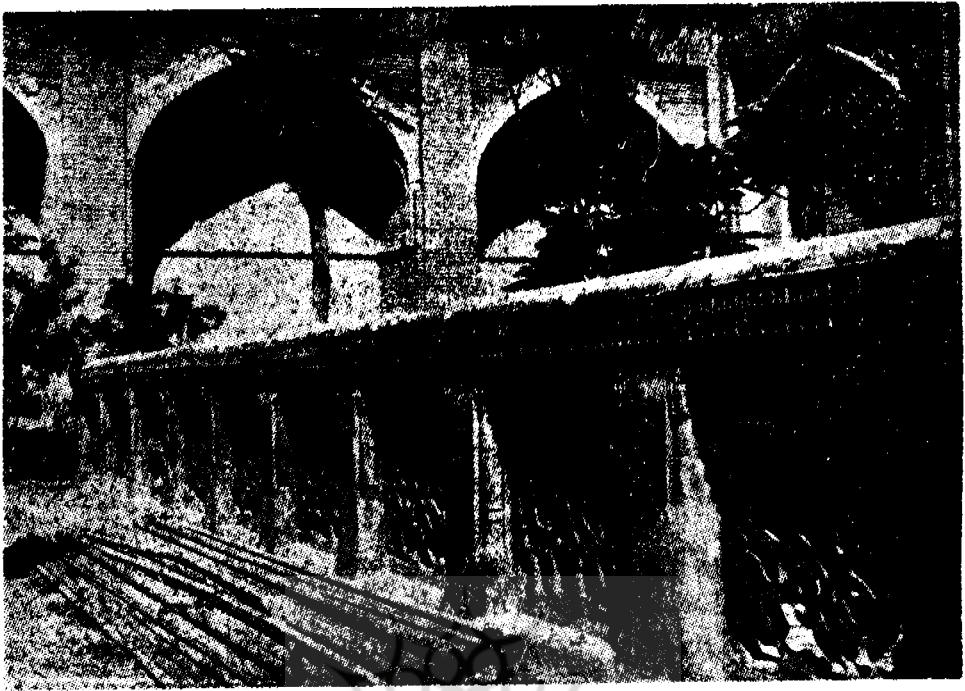
-
- ۱- ر ك به : معجم البلدان ، ج ۱ ، ص ۲۸۴ ؛ سرزمین های خلافت شرقی ، ص ۱۸۲
 - ۲- نزهت القلوب ، ص ۹۵ . ۳- تذکره جغرافیای تاریخی ایران ، ص ۲۷۰ .
 - ۴- ر ك به : تاریخ جهانگشای جوینی ، علامه میرزا محمد خان قزوینی ص ۳۱ ، مقدمه .
 - ۵- ر ك به : راهنمای آثار تاریخی آذربایجان ، اسماعیل دیباج ، ص ۴۷

نمای غربی و شمالی بقعه شیخ شهاب‌الدین اهری

کبود تشکیل یافته ، ۲/۲۵ متر بلندی و ۱/۴۵ متر عرض دارد . در پیشانی این طاق دو سنگ نشسته زیبا به خط ثلث جلی حک گردیده است . در کتیبه بالا صلوات کبیره نقر شده ، نوشته آن در دو سطر است ، صلوات و درودی است به پیامبر اکرم ، فرزند دلیندش فاطمه ، مولی الموالی و یازده فرزند پاکش به نام‌ها والقیاب ، شریفشان ، در کتیبه پائینی عبارت «السلطان العارفین ، قطب السالکین ، شیخ المحققین ، سلطان شهاب‌الدین اهری ، قدس الله روحه العزیز» به طور برجسته حک شده است . پائین تر از آن ، طاق سنگی در ، قرار گرفته است ، در هر یک از دو گوشه آن ستاره هشت پری با یک گل شش پر در هم آمیخته و یک طرح مرکب دل انگیز به وجود آورده است . پایه‌های طاق به سیاق معمول حجاری صفوی به نیم‌ستون‌های کوچکی منتهی شده‌اند . از وسط این طاق سنگی کوچک وارد صحن می‌شویم .

صحن ۲۴ متر طول و ۱۷ متر عرض دارد ، در وسط آن نرده یا چهار دیواری سنگی مشکی ، به ارتفاع یک متر و نیم قرار داده شده ، حجاری بدیمی دارد ، ۱۵ متر طول و ۸ متر عرض این چهار دیواری است . ریزه کاری شگرفی که در حجاری این نرده عجیب به کار رفته ، واقعاً آن را در شمار یکی از شاهکارهای هنر حجاری ایران در آورده است . نوع سنگ آن خارای کبود است ، مدخل این چهار دیواری ، در سمت مشرق تعبیه شده ، طاقی به بلندی ۲/۳۰ متر دارد ، در گوشه شمالی طاق مزبور ، با خط کوفی ظریفی ، لفظ جلالة

دیواره جنوبی نرده سنگی دور قبر شیخ شهاب‌الدین در محن بقعه .

و نام‌های شریف محمد و علی ، صلوة الله علیهما ، حک گردیده است .
در داخل چهاردیواری ، نزدیک دیواره شمالی ، سنگ سیاهی به طول ۱۹۶ ، عرض ۴۴ و بلندی ۳۵ سانتیمتر ، نهاده شده که می گویند قبر قطب السالکین ، شهاب‌الدین محمود عتیقی اهری است . (۱)

شیخ شهاب‌الدین محمود ، از نوادگان شیخ شهاب‌الدین سهروردی بود ، نسبش به ابی‌بکر صدیق می‌رسید ، عارفی معروف و محقق بزرگ بود . دوران کودکی و جوانی وی در تبریز و سجاس (۲) سپری شده ، سپس راهی اهر گردیده ، خانقاهی ترتیب داده و به هدایت و ارشاد طالبان حق و سالکان طریقت پرداخته است . تاریخ تولد و وفاتش معلوم نیست . سید جمال‌الدین تبریزی ، مرشد شیخ زاهد گیلانی ، از مریدان شیخ شهاب‌الدین بود (۳) و بدین جهت ، شیخ صفی‌الدین اسحق و خاندان صفوی ، نسبت به شیخ محمود ارادت می‌ورزیدند . شاه عباس بزرگ نیز به همین مناسبت بنای این بقعه را بنیان نهاده است . در عالم آرای عباسی شرح کیفیت بنا و مسافرت‌های مکرر شاه عباس و حواشی وی به اهر و تشریف

۱- این سنگ کتیبه و نوشته‌ای ندارد ، ظاهراً چند سال پیش آنرا به روی قبرت شیخ منتقل کرده‌اند .
۱- شهرکی بودبین همدان و ابهر . ۲- رگ به: روضت‌الجنان ،

آنان به زیارت قبر شیخ محمود به تفصیل آمده است . (۱)

در خارج از چهار دیواری مشبك ، درصحن بقعه ، چهار پنج سنگ قبر مرمرین ، در کنار هم افتاده است . همه حجاری ظریفی دارند و متعلق به زمان صفویه اند .

در سمت جنوبی صحن ، بنای دو طبقه‌ای ساخته شده ، هر طبقه آن دارای چهار حجره است ، گویا سابقاً ، این حجره‌ها محل اقامت زوار و صوفیان ، بوده‌اند . (۲)

در سمت شمال صحن ، تالاری هست به طول ۱۱/۵ و عرض ۱۰ متر ، با گنبد آجری بلندی به ارتفاع ۱۸ متر . این تالار را مسجد بزرگی می‌گویند ، گنبد بسیار بزرگی و مرتفعی دارد ، اما محراب و علامتی در آن مشهود نیست که مسجد بودن آن را نشان دهد ، بی‌گمان خانقاهی بزرگی بوده است . از دوسوی شرقی و غربی این خانقاه ، دری به دو اطاق باز می‌شود ، هر دو ، سقف ضریبی آجری دارند . مطبخ و چینی خانه خانقاه در سمت مشرق واقع شده ، و متصل به دیوار جنوبی چینی خانه ، مسجد منقش کوچکی هست که طاق [با کسره] خوانی مرکبی دارد . همه جای این مسجد با گچبری و نقاشی تزیین یافته است ، رنگ و طرح این تزیینات ، عیناً نظیر رنگ و طرح تزیینات اطاقهای مختلف بقعه شیخ امین‌الدین جبرئیل است . ناگفته نماند که بقعه شیخ محمود اهری تقریباً همزمان با بقعه شیخ امین جبرئیل ، و هر دو به امر شاه عباس بزرگی ساخته شده‌اند . بعید نیست که طراح تزیینات هر دو بقعه ، يك فرد یا يك گروه به خصوص باشند . شیوائی طرحهای گوناگون اسلیمی ، ختائی ، شاه عباسی و اشکال مختلف هندسی به کار رفته در تزیینات این مسجد کوچک ، به آسانی قابل توصیف نیست ، همین قدر می‌توان گفت که انسان پس از ساعتها نظاره و توقف در درون مسجد ، باز نمی‌توان دل از تماشای آنها برکند . در این مسجد ، در سمت شرقی دیوار جنوبی ، به ارتفاع يك متر و نیم ، قاب کوچک مستطیل شکلی ، گچبری شده ، طول آن ۲۸ و عرض آن ۲۴ سانتیمتر است . در وسط قاب مزبور دستخطی از شیخ بهاء‌الدین عاملی ، دانشمند شهیر دوران صفوی به یادگار مانده ، مضمون آن ، چنین است :

« در عشر ثالث شهر شعبان المعظم ، در سنه ۱۰۱۸ به زیارت این مزار فیض الانوار ، مشرف شدم ، به قرآن مجید که وقف مزار بود ، تقال واقع شد که مرتبه شیخ شهاب‌الدین علیه التحية والرضوان در درگاه خداوندی چه مقدار می‌باشد . این آیه کریمه به فال آمد : «بیشتر هم برحمة و منه رضوان . » (۳)

چهار قاب دیگر نیز بر روی همان دیوار ، گچبری شده است که نوشته هیچ يك به جا

۱- اسکندر بیگ ترکمان ، ج ۲ ، ص ۱۱۱۰ ، ۱۱۲۵ .

۲- بر دور این سنگها صلوات کبیره نقر شده ، خط همه آنها ثلث است ، بر روی یکی از آنها چنین نوشته‌اند : تاریخ وفات مرحومه اصل جهان ، سنه ۱۰۴۰ بعد يك رباعی فارسی حکا گردیده که مصراع چهارم آن از بین رفته است ، اینك رباعی :

در ماتم تو دهر بسی شیون کرد لاله همه خون دیده در دامن کرد
گل جیب قبای ارغوان چاک نمود [پیراهن کرد]

۳- آیه ۲۱ از سوره ۹ قرآن مجید .

نمانده . در بالای محراب ، حدیث « افضل الاعمال الصلوة ، قرآءة القرآن » به خط زیبای ثلث گچبری شده است .

در دیوار شمالی مسجد ، قرینه‌ای برای محراب ساخته شده که در بالای طاق آن ، عبارت : « من عظام توفیقات الله سبحانه ، انه وفق الامیر الکبیر ، مصطفی قلی خان ، به تعمیر هذه البقعة الشریفه ، فی سنة تسع و ثمانین بعد المائة و الالف ، » به خط ثلث جلی نوشته شده و نشان می‌دهد که بنای بقعه ، در سال ۱۱۸۹ ه . ق . به امر و هزینهٔ مردی به نام مصطفی قلی خان که امارت این منطقه را داشته ، تعمیر و مرمت یافته است .

بقعهٔ شهاب‌الدین محمود ، با تاریخ شهرستان اهر بستگی زیادی دارد و شاهان و وزراء و امرائی که به خاطر زیارت این بقعه ، از شهر اهر دیدن کرده‌اند ، ضمن تأثیر در زندگی اجتماعی و اقتصادی این شهر ، خاطراتی نیز در تاریخ به جا گذاشته‌اند . ما به خوانندگان عزیز یغما توصیه می‌کنیم که برای درک بهتر این خاطرات تاریخی ، اگر توفیق مسافرت به آذربایجان ، برایشان دست دهد ، از مسافرت به شهر اهر و زیارت این بقعهٔ با عظمت نیز مضایقه فرمایند . (۱)

پایان

مجلهٔ یغما: بر دانشجویان ارجمند است که این مقاله را دو سه بار بخوانند و روش نویسندگی درست و روشن و رسا و ساده را بیاموزند : جمله‌ها کوتاه ، ترکیب عبارت درست ، مطلب واضح ، جای شگفتی و تحسین است که نویسنده‌ای بحث علمی و فنی را با اصطلاحات خاص ، به این تمامی و به این زیبایی و به این شیرینی بتواند نوشتن . کتابت مقاله نیز چندان خوش خط و روشن است که نه حروف چین چاپخانه را به دشواری افکند و نه مصحح را ، و با این همه البته بی‌اشتباه مطبعی نخواهد ماند !

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی